

Islamic Denominations

Vol. 8, No. 16, March 2022

(DOI) 10.22034/jid.2021.120213.1530

A Study of Religious Inscriptions Used in the Luster Tiles of the 7th-8th Centuries A.H. Iran

Mehrdad Amiri^{*} Shahram Rahnam^{**}

Hoseyn Seddighyan^{***} Musa Sabzi^{****}

(Received on: 2018-02-25; Accepted on: 2018-12-08)

Abstract

Luster Tile is one of the most beautiful and expensive tiles produced in Iran during the Islamic era. The peak of this kind of tiling art in Iran dates back to the 7th-8th centuries AH. and a period of about 150 years. During this time, many historical monuments in Iran, especially the tombs associated with Shiites, such as the shrine of Imam Reza (AS), were decorated with these tiles. Unfortunately, over time, and especially in the last century, many of the tile decorations of these buildings have been destroyed or removed from the body for various reasons, such as protection or even profit, and entered directly or indirectly into domestic or foreign museums, a trend that still continues. Therefore, it is of importance to study and know more about these tiles from different aspects. One of the lesser known aspects of these tiles is the religious writings in some of them, which partly reflect some of the religious beliefs of the people of that time. Therefore, the main purpose of this paper is the analytical study of these inscriptions. The findings show that the religious inscriptions of this type of tile are mostly composed of some Quranic verses, which are mainly about topics related to the worship of the One God, creation and the Day of Judgment.

Keywords: Luster Tile, Religious Inscriptions, 7th-8th Century A.H., Iran, Tomb Building.

* Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Lorestan University, Lorestan, Iran (Corresponding Author), amiri.m@lu.ac.ir.

** Assistant Professor, Department of Education, Lorestan University, Lorestan, Iran, rahnama.sh@lu.ac.ir.

*** Assistant Professor, Department of Archeology, Lorestan University, Lorestan, Iran, hossein.sedighian@gmail.com.

**** Assistant Professor, Department of Archeology, Lorestan University, Lorestan, Iran, sabzi.m@lu.ac.ir.

پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی

سال هشتم، شماره شانزدهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، ص ۲۱۹-۲۴۶ «مقاله پژوهشی»

بررسی کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. ایران

مهرداد امیری* شهرام رهنما**
حسین صدیقیان*** موسی سبزی****

[تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۱۷]

چکیده

کاشی زرین‌فام یکی از زیباترین و در عین حال پرهزینه‌ترین کاشی تولیدی ایران در دوران اسلامی است. اوج این هنر کاشی‌کاری در ایران به قرون ۷-۸ ه.ق. و بازه زمانی ای حدوداً ۱۵۰ ساله برمی‌گردد. در این زمان بسیاری از بناهای تاریخی ایران، به‌ویژه بناهای آرامگاهی مرتبط با شیعیان همچون حرم امام رضا (علیه‌السلام) با این کاشی‌ها آراسته شد. متأسفانه با گذشت زمان و به‌ویژه یک سده اخیر، بسیاری از تزئینات کاشی‌کاری این ابنیه بنا به دلایل گوناگون همچون حفاظت یا حتی سودجویی، تخریب یا از بدنه جدا شده و مستقیم یا با واسطه وارد موزه‌های داخلی یا خارجی شد که این روند نیز همچنان ادامه دارد. بدین سبب مطالعه و شناخت بیشتر این کاشی‌ها از جنبه‌های مختلف اهمیت دارد. یکی از جنبه‌هایی که تاکنون کمتر درباره این کاشی‌ها بدان پرداخته شده، نوشته‌های مذهبی موجود در برخی از آنها است؛ نوشته‌هایی که حتی تا حدودی بازگوکننده بخشی از اعتقادات مذهبی مردمان آن روزگار است. از این‌رو هدف اصلی پژوهش حاضر مطالعه تحلیلی این کتیبه‌ها است. با توجه به این پژوهش مشخص شد که بیشتر کتیبه‌های مذهبی این کاشی را برخی از آیات قرآنی تشکیل می‌دهد که عمدتاً درباره موضوعاتی مرتبط با ستایش و پرستش پروردگار یکتا، آفرینش و روز قیامت است.

کلیدواژه‌ها: کاشی زرین‌فام، کتیبه‌های مذهبی، قرون ۷-۸ ه.ق.، ایران، بنای آرامگاهی.

* استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران (نویسنده مسئول) amiri.m@lu.ac.ir

** استادیار گروه معارف، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران rahnama.sh@lu.ac.ir

*** استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران hossein.sedighian@gmail.com

**** استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه لرستان، لرستان، ایران sabzi.m@lu.ac.ir

مقدمه

کاشی‌کاری یکی از روش‌های تزئینی در معماری دوران اسلامی است که همراه با شیوه‌های تزئینی دیگر، مانند نقاشی دیواری و گچ‌بری، توانسته است رنگ‌ها و طرح‌های زیبایی را در بناهای گوناگون مذهبی و غیرمذهبی به وجود آورد. یکی از انواع کاشی‌های تزئینی به کاررفته در بناهای این دوران، کاشی زرین‌فام است که در اشکال و اندازه‌های مختلف و با طرح‌ها و نقوش گوناگون استفاده شده است. با توجه به شواهد موجود تولید کاشی زرین‌فام در ایران حداقل از اوایل قرن هفتم شروع شده و تا اواسط قرن هشتم هجری تداوم داشته است. در این بازه زمانی، که عمدتاً هم‌زمان با حملات مغول و شکل‌گیری حکومت ایلخانی در ایران بود، انواع مختلفی از کاشی‌های زرین‌فام در اشکالی همچون ستاره‌ای یا محرابی تولید شده و در ابنیه گوناگون به کار رفته است. این کاشی‌ها علاوه بر تزئینات مختلف هندسی، گیاهی، جانوری و اساطیری، کتیبه‌های متنوع با خطوطی همچون کوفی و نسخ نیز داشتند. این کتیبه‌ها را می‌توان به سه گروه کلی تقسیم کرد: الف. کتیبه‌های مذهبی به زبان عربی؛ ب. اشعار فارسی یا عربی؛ ج. کتیبه‌های مرتبط با ماده تاریخ و امضای هنرمند. درباره اشعار فارسی به کاررفته در این کاشی‌ها تاکنون کتب و مقالات متعددی منتشر شده که از آن جمله می‌توان به نوشته‌های قوچانی اشاره کرد (نک: قوچانی، ۱۳۷۱). اما درباره کتیبه‌های مذهبی به کاررفته تاکنون فقط یک پژوهش مستقل صورت گرفته که احادیث به کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا (علیه السلام) را کاویده است (قوچانی، ۱۳۹۵). بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته دیگر نیز در قالب معرفی یکی از بناها یا کاشی خاصی بوده که توضیحاتی نیز درباره کتیبه‌هایش بیان شده است (برای نمونه نک: Kratchkowskaya, 1935; Donaldson, 1935). بدین سبب هدف اصلی پژوهش حاضر بررسی جامع کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در این کاشی‌ها است. روش پژوهش حاضر نیز عمدتاً به صورت کتاب‌خانه‌ای و تا حدودی بررسی اطلاعات موجود در وبسایت برخی موزه‌ها است. در روش کتاب‌خانه‌ای اطلاعات مربوط به کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در کاشی‌های هر بنا جداگانه جمع‌آوری و ثبت می‌شود؛ در صورت نیاز نیز اگر بخشی یا تمام کاشی‌های این ابنیه در موزه‌های خارجی یا داخلی قرار داشت، حتی المقدور کوشیده‌ایم تصاویر باکیفیت آن کاشی را تهیه، و اطلاعات روی آنها را بازبینی کنیم.

در پژوهش حاضر بعد از ذکر مختصر پیشینه کاشی زرین‌فام، کتیبه‌های مذهبی کاشی‌های زرین‌فام به کاررفته در برخی بناهای تاریخی شناخته‌شده ایران را بررسی کرده‌ایم که بعضاً کاشی‌های آنها به دیگر موزه‌ها وارد شده است. علاوه بر این ابنیه، در حال حاضر بسیاری از کاشی‌های زرین‌فام

ایران به دلایل متعدد وارد موزه‌های داخل و خارج شده است. در برخی از این موزه‌ها نه تنها تعداد کاشی‌های مذکور چشمگیر بوده، بلکه اطلاعات یا تصاویر با کیفیتی از آنها در دسترس همگان قرار داده شده است. از این رو کاشی‌های دو موزه متروپولیتن آمریکا و موزه ویکتوریا و آلبرت انگلستان، نیز برای کسب آگاهی بیشتر درباره نوشته‌های مذهبی‌شان، بررسی شد.

۱. پیشینه مختصر کاشی زرین فام ایران

بر اساس مطالعات تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته، سامرای عراق و قیروان تونس از نخستین مناطقی در جهان اسلام بودند که در نیمه اول قرن سوم هجری کاشی زرین فام در آنجا استفاده شده بود (پورتر، ۱۳۸۱: ۱۵؛ اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۷۸: ۱۱۷). بر اساس اشارات منابع تاریخی همه یا بیشتر این کاشی‌ها در سامرا و احتمالاً بغداد، تولید و از آنجا به مناطق دیگر، مانند قیروان، صادر شده بود (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۷۸: ۱۱۸). در ایران تولید کاشی زرین فام، برخلاف سفال، اندکی با تأخر زمانی شروع شد، به نحوی که قدیمی‌ترین نمونه تاریخ‌دارش به تاریخ ۶۰۰ ه.ق. بازمی‌گردد (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۸۲؛ Pope, 1939: 1577). از این تاریخ به بعد برای چند قرن تولید این کاشی‌ها در ایران تداوم داشت که مهم‌ترین این دوران اواخر قرن شش تا اواخر قرن ۸ ه.ق. است. در ایران حضور کاشی‌های زرین فام در این بازه زمانی را می‌توان در شهرها و محوطه‌هایی همچون ری، سلطانیه، جرجان، تخت سلیمان، کاشان، مشهد، قم، کیش، ورامین، دامغان، قهرود، نطنز، خارک، یزد، الموت، بیستون، غبیرا و توس نوذر مشاهده کرد؛^۱ ولی کارگاه‌های تولید این کاشی‌ها که تاکنون مطرح شده، فقط در کاشان، تخت سلیمان، جیرفت یا کرمان^۲ و احتمالاً سبزوآر^۳ است (ناومان، ۱۳۷۴: ۱۷۴؛ واتسون، ۱۳۸۲: ۴۵؛ امیرحاجلو و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۸؛ قوچانی، ۱۳۹۵: ۶۵-۶۶؛ Mason, 1997: 112). البته در جرجان سفال زرین فام تولید شده ولی حتی طبق گفته کاوشگر آنجا کاشی‌های زرین فام در مکانی غیر از جرجان و احتمالاً کاشان تولید شده است (Bahrami, 1988: 81)؛ حتی یکی از کاشی‌های حاشیه‌ای - محرابی به دست آمده در جرجان که امضای ناقص ابن ابی طاهر را دارد، نشان می‌دهد این کاشی به دست خانواده ابوطاهر،^۴ که در کاشان به تولید کاشی اشتغال داشته‌اند، ساخته شده است (Ibid.: 75). با توجه به اینها و نیز برخی اشارات و اطلاعات موجود در منابع تاریخی این دوران همچون معجم البلدان و مرآة الاطلاع علی أسماء الامکنة والبقاع و نیز کتاب عرائس الجواهر و نفائس الاطایب مربوط به یکی از افراد خاندان ابوطاهر به نام ابوالقاسم کاشانی، چنین به نظر می‌رسد که شهر کاشان در این دوران مهم‌ترین مرکز

تولید کاشی زرین‌فام بوده است (حموی، ۱۹۹۵: ۲۹۶/۴؛ بغدادی، ۱۴۱۲: ۱۰۵۷/۳؛ کاشانی، ۱۳۴۵). جایگاه و اهمیت کاشان در تولید کاشی زرین‌فام به اندازه‌ای بوده که حتی از این هنرمندان در تزئین کاخ‌های سلاجقه آناتولی نیز استفاده شده است، مانند کاخ سلطان علاءالدین قونیه و کاخ قبادآباد در نزدیکی دریاچه بی‌شهر (Beyşehir) (پرایس، ۱۳۶۴: ۶۴؛ Crane, 1993: 265).

با توجه به شواهد موجود چنین به نظر می‌رسد که تولید کاشی زرین‌فام در ایران از سال ۶۰۰ تا ۶۲۰ ه.ق. رونق فراوان داشته اما در فاصله سال‌های ۶۲۰ تا ۶۶۰ ه.ق. به دلیل حمله مغول و ویرانی‌های حاصل از آن، افت شدید کیفی و کمی در تولید این آثار به وجود می‌آید (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۷۷). از تاریخ ۶۶۰ ه.ق. به بعد مجدداً تولید این گونه کاشی رونق می‌گیرد و در بناهای متعددی به کار می‌رود. از آن جمله می‌توان به کاشی‌های ستاره‌ای و چلیپایی بنای امام‌زاده یحیی در ورامین به تاریخ ۶۶۰ و ۶۶۱ ه.ق. و کاشی‌های ستاره‌ای بنای امام‌زاده جعفر دامغان به تاریخ ۶۶۵ ه.ق.، اشاره کرد (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۹۰؛ Grube, 1962: 171؛ Pope, 1939: 1679). از این تاریخ به بعد برجسته‌کاری روی کاشی به اوج رونق خود می‌رسد و حجم انبوهی کاشی ستاره‌ای یا حاشیه‌ای-محرابی با این شیوه تزئینی تولید می‌شود (کیانی، ۱۳۸۸: ۱۳۶)؛ همچنین، استفاده از رنگ آبی کبالتی و فیروزه‌ای به فراوانی روی این کاشی‌ها به کار می‌رود (Grube, 1962: 172). از اوایل قرن ۸ ه.ق. به بعد، در کنار تزئینات گفته‌شده، طرح‌های تزئینی گیاهی به سبک چینی نیز روی کاشی‌ها منعکس شده (دیماند، ۱۳۸۳: ۱۹۳)، نقوش طبیعی گیاهی نسبت به دوره قبل بسیار بیشتر می‌شود (همان؛ Pope, 1939: 1578). سرانجام، بنا به دلایل نامعلوم، تولید کاشی‌های زرین‌فام سبک کاشان پس از ۱۴۰ سال در تاریخ ۷۴۰ ه.ق.، بر اساس آخرین نمونه موجود تاریخ‌دار متوقف می‌شود (واتسون، ۱۳۸۲: ۱۹۴؛ بلر و بلوم، ۱۳۸۱: ۲۵؛ Pope, 1939: 1687).

۲. کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. ایران

همان‌گونه که در بالا ذکر شد، در فاصله قرون ۷-۸ ه.ق. و با محوریت شهر کاشان، کاشی‌های زرین‌فام متعددی تولید، و در ابنیه گوناگون استفاده شده است. متأسفانه با گذشت زمان و به‌ویژه از دوره قاجاریه به بعد بسیاری از کاشی‌های زرین‌فام به کاررفته در بناها از بدنه جدا شده، مستقیم یا با چند واسطه وارد موزه‌های مختلف کشورهای خارجی شد. در بخشی از این کاشی‌ها کتیبه‌های مختلفی نوشته شده که مهم‌ترین آنها کتیبه‌های مذهبی به خط و زبان عربی است.

با توجه به مطالعات صورت‌گرفته تعداد ۱۰ بنا در داخل ایران شناسایی شد که در فضای داخلی

آنها انواع مختلفی از کاشی زرین فام با کتیبه‌های مذهبی به کار رفته بود. البته در این میان کاشی‌های برخی از این ابنیه در چند دهه اخیر، بنا به دلایل گوناگون، از بدنه اصلی جدا، و وارد موزه‌های داخلی یا خارجی شده است. بناهای مطالعه شده شامل یک خانقاه، دو مسجد و هفت آرامگاه مرتبط با شیعیان است که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به حرم امام رضا (علیه السلام) و حرم حضرت معصومه (س)، اشاره کرد (جدول ۱). در زیر به اجمال کتیبه‌های مذهبی به کار رفته در کاشی‌های زرین فام این ابنیه، بررسی می‌شود:

ردیف	نام بنا	تاریخ کتیبه‌ها (ه.ق.)	مضامین مذهبی کتیبه‌ها
۱	حرم امام رضا (علیه السلام)، مشهد	۶۱۲ تا ۶۴۰	آیات قرآن، احادیث و روایات، دعا
۲	حرم حضرت معصومه (علیها السلام)، قم	۶۰۲ تا ۶۱۳	آیات قرآن
۳	مسجد میدان، کاشان	۶۲۳	آیات قرآن؛ لا اله الا الله محمد رسول الله و نام امام علی (علیه السلام)
۴	امامزاده یحیی، ورامین	۶۶۰ تا ۷۰۵	آیات قرآن
۵	امامزاده احمد بن قاسم، قم	۶۶۳	آیات قرآن
۶	امامزاده جعفر، دامغان	۶۶۴ و ۶۶۵	آیات قرآن
۷	امامزاده علی بن جعفر، قم	۶۶۵ تا ۷۳۸	آیات قرآن، احادیث نبوی، صلوات کبیره، نام امام علی (علیه السلام) و ابیاتی در مدح ایشان
۸	امامزاده حبیب بن موسی، کاشان	۶۶۷ و ۶۷۰	آیات قرآن
۹	مسجد علی، قهرود، کاشان	۷۰۰ و ۷۰۷	آیات قرآن
۱۰	مجموعه شیخ عبدالصمد، نطنز	۷۰۷	آیات قرآن

جدول ۱: بناهای مطالعه شده دارای کاشی‌های زرین فام کتیبه دار مذهبی

حرم امام رضا (علیه السلام)، مشهد: در فضای داخلی آرامگاه امام رضا (علیه السلام) انواع مختلفی از کاشی

زرین‌فام همچون ستاره‌ای، ناودانی و محرابی مربوط به سال‌های ۶۱۲ تا ۶۴۰ ه.ق. به کاررفته است (تصویر ۱). درباره این کاشی‌ها و کتیبه‌هایش تاکنون مطالعات متعددی صورت گرفته است (برای نمونه نک: جلالی، ۱۳۹۲؛ ایمان‌پور و صامیان گرجی، ۱۳۸۹؛ مولوی، ۱۳۵۳؛ فغفوری و بلخاری قهی، ۱۳۹۳؛ کفیلی، ۱۳۹۲؛ قوچانی، ۱۳۹۵؛ Donaldson, 1935). در این پژوهش‌ها بعضاً اشارات مختصری هم به کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در کاشی‌های حرم شده که شامل اینها است: آیات ۱۴۴ تا ۱۴۵، ۱۵۳ و ۲۸۵ سوره بقره؛ آیات یکم تا هفدهم سوره فتح با تکرار در چند کاشی مختلف؛ آیات یکم تا نوزدهم سوره انسان؛ آیات ۱۴ تا ۱۹ و ۹۱ تا ۹۳ سوره انعام؛ آیات ۶۴ تا ۶۶ سوره عنکبوت؛ آیات ۳۴ تا ۳۷ سوره سبأ؛ آیات ۱ تا ۵ سوره زلزال؛ آیات ۹ تا ۱۱ سوره ضحی؛ آیات ۱۷ تا ۴۱ آل عمران؛ آیات ۱۱۴ تا ۱۱۶ سوره هود؛ آیات ۵۵ تا ۵۹ سوره مائده؛ آیه ۵۶ سوره احزاب؛ آیه ۲۳ سوره یونس؛ سوره فاتحة الكتاب؛ سوره اخلاص؛ سوره نصر؛ سوره قدر؛ احادیث منسوب به پیامبر ﷺ و امامان معصومین (علیهم‌السلام)؛ جملات دعایی مختلف؛ احادیثی در احترام و جایگاه امام رضا (علیه‌السلام) و اهل بیت (علیهم‌السلام)؛ عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله».

تصویر ۱: محراب زرین فام پیش روی مبارک حرم امام رضا علیه السلام؛ نگه‌داری شده در موزه این حرم مبارک

حرم حضرت معصومه (س)، قم: کاشی‌های زرین‌فام حرم در قسمت مرقد قرار گرفته و شامل انواع مختلفی از کاشی‌ها، همچون محرابی و ستاره‌ای، است. در این کاشی‌ها تواریخ مختلفی بین ۶۰۲ تا ۶۱۳ ه.ق. دیده شده که بعضاً خاندان ابی‌طاهر کاشانی ساخته‌اند (شریعت، ۱۳۸۶: ۹۸). کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام حرم شامل اینها است: آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره؛ آیات ۱۷ تا ۴۱ سوره آل‌عمران؛ آیات ۵۵ تا ۵۹ سوره مائده؛ آیات یک تا ۶ سوره ملک و آیات ۹ تا ۱۲ سوره یونس.

مسجد میدان، کاشان: این مسجد که با نام میرعماد نیز شناخته می‌شود در حال حاضر در بخشی شرقی بازار کاشان و مقابل میدان سنگ و حصار دوره سلجوقی قرار دارد (کیانی، ۱۳۸۸: ۸۰). در این مسجد یک محراب زرین‌فام نفیس و بزرگ قرار داشت که متأسفانه در سال ۱۹۲۸ مستر پریس (قنصل انگلیس در اصفهان) خریداری کرد و به موزه اسلامی برلین فروخت (نراقی، ۱۳۷۴: ۴۳۳) (تصویر ۲). با توجه به کتیبه به کاررفته در این محراب تاریخ ساختش ۶۲۳ ه.ق. بوده و حسن بن عربشاه آن را ساخته بود (Ritter, 2015: 7). کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام بنا شامل اینها است (Sarre & Kühnel, 1928): آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره؛ آیات یک الی ۹ سوره انسان؛ آیات ۸۰ الی ۸۳ سوره اسراء؛ آیه ۱۱۶ سوره هود؛ سوره اخلاص و سوره قدر. علاوه بر آیات قرآنی، بین دو سرستون بزرگ محراب نیز به خط کوفی جمله «لا إله إلا الله محمد رسول الله» نوشته شده و روی سرستون‌های آن نیز نام «محمد رسول الله» و «علی ولی الله» به کار رفته است.

تصویر ۲: محراب زرین‌فام مسجد میدان کاشان، موزه استاتلیچن آلمان (شماره اثر: 5366)

امام‌زاده یحیی، ورامین: این امام‌زاده در محله کهنه‌گل ورامین قرار گرفته است (قره‌چانلو، ۱۳۷۲: ۷۱). در این امام‌زاده قبلاً یک محراب به تاریخ ۶۶۳ ه.ق. و یک سنگ قبر محرابی شکل به تاریخ ۷۵۰ ه.ق. از کاشی زرین‌فام قرار داشت که در حال حاضر محراب در موزه متروپولیتن آمریکا و سنگ قبر در موزه ارمیتاژ روسیه قرار داد (تصویر ۳). با توجه به امضای به‌کاررفته روی این آثار چنین مشخص شده که آنها به دست افراد مختلفی از خاندان ابوطاهر کاشانی ساخته شده‌اند (همان: ۷۲). علاوه بر اینها، کاشی‌های ستاره‌ای زرین‌فام نیز با تاریخ ۶۶۱ تا ۶۶۳ ه.ق. در داخل این بنا به کار رفته است (Kratchkowskaya, 1935: 133-134). کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام بنا شامل اینها است: آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره؛ آیات ۱۳ تا ۱۶ سوره انسان؛ آیات ۱ تا ۴ سوره جمعه؛ آیات یک تا ۳۸ سوره نبا؛ آیات ۱۸ و ۱۹ سوره آل‌عمران؛ سوره اخلاص و سوره قدر.

تصویر ۳: سنگ قبر امام‌زاده یحیی، ورامین، موزه ارمیتاژ (شماره اثر: IP-1594)

امامزاده علی بن جعفر، قم: این بنا که با نام درب بهشت نیز شناخته شده، از بناهای شناخته‌شده قرن هفتم هجری قم است (فیض، ۱۳۵۰: ۳۲۱). در فضای داخلی این بنا انواع مختلف کاشی‌های ستاره‌ای و محرابی زرین‌فام به کار رفته است. در کاشی‌های زرین‌فام این بنا کتیبه‌های مختلفی به چشم می‌خورد که بعضاً تواریخ مختلفی بین ۷۰۵ تا ۷۳۸ ه.ق. داشته و نام سازندگانشان روی این آثار به کار رفته است (عرب، ۱۳۸۱: ۱۵۱؛ موسوی و چیت‌سازیان، ۱۳۹۲؛ روح‌فر و دیگران، ۱۴۳۱: ۴). کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام بنا شامل اینها است: آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره؛ آیات یک تا ۱۰ سوره یس؛ آیات ۲۸ و ۲۹ و ۷۸ سوره اسراء؛ آیات ۱۶ تا ۱۹ سوره ملک؛ آیات ۵۴ و ۵۵ سوره اعراف؛ سوره فاتحة الكتاب؛ سوره نصر؛ سوره اخلاص؛ آیات یک تا ۸ سوره علق؛ سوره ناس؛ آیات یک تا چهار سوره انسان؛ سوره کوثر؛ نام مبارک حضرت علی (علیه السلام)؛ لا اله الا الله محمد رسول الله؛ احادیث نبوی و صلوات بر ۱۴ معصوم.

امامزاده حبیب بن موسی، کاشان: این امامزاده یکی از بناهای مذهبی معتبر کاشان است که از دوره صفویه به بعد به دلیل نسبت حاکمان صفوی با این امامزاده، اهمیت دوچندان پیدا می‌کند (قره‌چانلو، ۱۳۸۶: ۳۷). در گذشته، محراب زرین‌فامی داخل بنای این امامزاده قرار داشت که در حال حاضر به موزه ملی ایران منتقل شده است. در این محراب دو تاریخ مختلف ۶۶۸ و ۶۷۰ ه.ق. به کار رفته که اولی به رقم و دومی به حروف نوشته شده بود (همان: ۳۸). به علاوه، سنگ قبر این امامزاده نیز مزین به کاشی‌های ستاره‌ای زرین‌فام است که هیچ یک کتیبه ندارد. کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام محراب بنا شامل اینها است: سوره اخلاص و سوره قدر به صورت درشت‌نویسی.

مسجد علی، قهرود: این مسجد در روستای قهرود، از توابع شهرستان کاشان، قرار گرفته است. کاشی‌های زرین‌فام این مسجد از نوع شش‌پر بوده که در قسمت محراب و دیوارهای جانبی‌اش به کار رفته و تاریخ ساخت برخی از آنها ۷۰۰ و ۷۰۷ ه.ق. است (تصویر ۴). نوشته‌های به‌کاررفته در این کاشی‌ها را عمدتاً آیات قرآنی و تا حدودی اشعار فارسی تشکیل می‌دهد (Watson, 1975: 59 & 64). آیات و سوره‌های شناسایی شده در این کاشی‌ها شامل اینها است: آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره؛ آیه ۲۸۵ (آمن الرسول) سوره بقره؛ آیات یک تا سه سوره فتح؛ آیات یک تا شش سوره یس؛ آیات یک و دو سوره انسان؛ آیه ۱۵ سوره غافر؛ آیات ۳۰ و ۳۱ سوره فصلت؛ آیات یک و دو سوره کهف؛ سوره فاتحة الكتاب؛ سوره قدر؛ سوره ناس و سوره کوثر. در این میان بیشترین فراوانی آیات شناسایی شده در این کاشی‌ها شامل دو سوره قدر و فتح است که در بیش از ۱۰ کاشی شناسایی شد.

تصویر ۴: دیوار سمت قبله و محراب مسجد علی قهرود (عکس از: مجید منتظر ظهوری)

آرامگاه شیخ عبدالصمد اصفهانی، نطنز: این بنا در اصل خانقاهی از دوره ایلخانی است که در آن تزئینات فراوانی از جمله کاشی‌کاری زرین‌فام به کار رفته است (Blair, 1986: 389). در گذشته و داخل این بنا چند کاشی محرابی زرین‌فام قرار داشت که امروزه در دو موزه متروپولیتن آمریکا و ویکتوریا و آلبرت انگلستان نگهداری می‌شود (تصویر ۵). تاریخ به‌کاررفته در این محراب‌ها ۷۰۷ ه.ق. بوده و نام سازنده و خطاطش حسن بن علی بن احمد بابویه و علی بن محمد بن فضل‌الله خطاط است. کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام بنا شامل اینها است: آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره؛ آیه ۷۸ سوره اسراء؛ سوره اخلاص؛ سوره فلق؛ سوره ناس؛ سوره فیل؛ سوره ماعون؛ سوره فاتحة الكتاب؛ سوره قدر و سوره نصر.

علاوه بر این ابنیه، در گذشته امامزاده احمد بن قاسم قم و امامزاده جعفر دامغان نیز دارای کاشی‌های محرابی و ستاره‌ای زرین‌فام بود که کاشی‌های این ابنیه در چند دهه اخیر از بنا جدا، و وارد موزه‌های خارجی همچون لوور فرانسه شده است. متأسفانه در وبسایت این موزه‌ها هم هیچ‌گونه تصاویر یا اطلاعاتی درباره این کاشی‌ها منتشر نشده است. با توجه به اطلاعات موجود چنین به نظر می‌رسد که در کاشی‌های این ابنیه نیز آیات قرآنی مختلفی به کار رفته، ولی اطلاعات بیشتری از آنها در دست نیست (واتسون، ۱۳۸۲).

تصویر ۵: سنگ قبر زرین فام آرامگاه شیخ عبدالصمد اصفهانی نطنز، موزه متروپولیتن

(شماره اثر: 09.87)

موزه متروپولیتن: در این موزه بسیاری از انواع کاشی زرین فام ستاره‌ای و محرابی مربوط به قرون ۷-۸ ه.ق. ایران نگهداری می‌شود (تصویر ۶). از مجموع این کاشی‌ها که اطلاعات یا تصاویر باکیفیتی از آنها در وبسایت موزه گذاشته شده، ۱۸ عدد دارای کتیبه‌های مذهبی بودند که شامل اینها است: سوره اخلاص، ناس، فاتحة الكتاب، آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آية الكرسي) سوره بقره، آیه ۲۸۵ (آمن الرسول)

سوره بقره؛ آیات یک تا ۸ سوره الرحمن، آیات یک تا ۴ سوره جمعه، آیات یک و دو سوره سبأ، آیات یک تا ۸ سوره ضحی، آیه یک سوره حشر، آیات یک تا چهار سوره فتح، آیات یک تا ۴ سوره انسان و آیات یک تا ۶ سوره یس. در این میان سوره‌های فاتحة الكتاب، اخلاص و بخش‌هایی از سوره ضحی و بقره بیش از دو بار تکرار شده و باقی آنها فقط در یک کاشی شناسایی شده است.

تصویر ۶: نمونه‌هایی از کاشی‌های زرین‌فام با کتیبه‌های مذهبی موزه متروپولیتن

موزه ویکتوریا و آلبرت: در این موزه نیز بسیاری از انواع کاشی ستاره‌ای و محرابی زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. نگهداری می‌شود که در این میان تعداد ۲۵ کاشی (۱۹ کاشی ستاره‌ای و ۶ کاشی محرابی) با کتیبه‌های مذهبی شناسایی شد (تصویر ۷). کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌ها شامل اینها است: آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷ (آیه الکرسی) سوره بقره در ۵ کاشی؛ سوره اخلاص در ۴ کاشی؛ آیات یک تا سه سوره کهف در ۳ کاشی؛ سوره قدر در ۳ کاشی؛ آیات یک تا ۴ سوره انسان در دو کاشی؛ سوره فاتحة الكتاب در دو کاشی؛ تمام یا قسمتی از سوره‌های نصر، ناس، فصلت، جمعه، قدر، مائده، کافرون و آیه ۲۸۵ (آمن الرسول) سوره بقره در یک کاشی. علاوه بر این، کتیبه‌های مذهبی دیگری نیز شامل حدیثی به نقل از پیامبر و جملات «صدق الله العظيم»، «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله نصر من الله»، «صدق الله العظيم و صدق رسول الله الکریم» و «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله»، هر کدام در یک کاشی، شناسایی شد که به جز حدیث پیامبر، تمامی آنها روی کاشی‌های محرابی به کار رفته بود.

تصویر ۷: نمونه‌هایی از کاشی‌های زرین فام با کتیبه‌های مذهبی موزه ویکتوریا و آلبرت لندن

جمع‌بندی

در فاصلهٔ قرون ۷-۸ ه.ق. و با محوریت شهر کاشان، کاشی‌های زرین فام فراوانی در کارگاه‌های مختلف این شهر تولید شد. این کاشی‌ها عمدتاً برای تزئین بناهای مذهبی و تا حدودی حکومتی شهرها و مناطق مختلف همچون مشهد، قم، کاشان، نطنز و ورامین، استفاده شد. با توجه به شواهد موجود چنین به نظر می‌رسد که بیشتر بناهای مذهبی که در آنها از کاشی زرین فام استفاده شده، مانند حرم امام رضا (علیه السلام)، شامل بناهای آرامگاهی مرتبط با شیعیان است که از این لحاظ اهمیت دارد. در این کاشی‌ها تزئینات متنوعی به کار رفته که از جمله مهم‌ترین آنها تزئینات کتیبه‌دار مذهبی است. از این رو تعداد ۱۰ بنای شناخته‌شده‌تر ایران که در گذشته با کاشی زرین فام تزئین شده و کتیبه‌های مذهبی در این کاشی‌ها به کار رفته بود، برای مطالعه انتخاب شد. علاوه بر این، به دلیل وجود بسیاری از کاشی‌ها در موزه‌های داخلی و خارجی، آثار دو موزه متروپولیتن و ویکتوریای آلبرت نیز برای جزء پژوهی و کسب اطلاعات بیشتر انتخاب شد. در نتیجهٔ این مطالعات چنین مشخص شد که کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در این کاشی‌ها شامل اینها است: آیات قرآن، احادیث پیامبر (صلی الله علیه و آله) یا امامان

معصوم (علیه السلام)، جملات دعایی و جملات مذهبی همچون لا اله الا الله، محمد رسول الله و علی ولی الله.

مهم‌ترین و فراوان‌ترین کتیبه‌های مذهبی شناسایی شده در این کاشی‌ها را آیات مختلفی از کتاب قرآن کریم، در بر می‌گیرد. با توجه به مطالعات صورت گرفته تعداد ۳۳ سوره از مجموع ۱۱۴ سوره قرآن کریم شناسایی شد که آیاتی از آنها در این کاشی‌ها نگاشته شده بود. علاوه بر این، از مجموع ۶۲۳۶ آیه قرآن کریم تعداد ۲۵۵ آیه نیز شناسایی شد که در این کاشی‌ها استفاده شده بود (جدول ۲). به سخن دیگر، می‌توان چنین گفت که حدود ۲۸.۹ درصد سوره‌ها و ۴ درصد آیات قرآن، برای نگارش کتیبه‌های کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. استفاده شده است. به علاوه، شاهد تکرار فراوان برخی از آیات یا سوره‌های قرآن در این کاشی‌ها هستیم که از آن جمله می‌توان به سوره‌های فاتحه‌الکتاب، اخلاص، ناس و قدر و آیاتی از سوره‌های بقره (آیه الکرسی) و انسان (هل ائی)، اشاره کرد. نکته دیگر اینکه، بیشتر آیاتی که هنرمند از آنها استفاده کرده حاوی مضامینی همچون ستایش و پرستش پروردگار یکتا، روز قیامت و عذاب الاهی، آفرینش، ایمان به خدا و رسول و نیز جایگاه و اهمیت قرآن کریم است. با توجه به این مطالب چنین استنباط می‌شود که احتمالاً هنرمند تمامی کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در این کاشی‌ها را آگاهانه انتخاب و استفاده کرده است. نکته دیگر آنکه، با توجه به شواهد موجود به نظر نمی‌رسد هنرمند توجه ویژه‌تری در انتخاب نوع آیات قرآن برای استفاده در آرامگاه یا مسجد داشته است؛ زیرا از باب نمونه کاربرد قسمت‌هایی از سوره مائده که درباره اهمیت برپاداشتن نماز است، صرفاً در کاشی‌های بنای حرم حضرت معصومه (علیها السلام) دیده شد، ولی آیه ۱۵ سوره غافر که درباره روز قیامت بوده و بیشتر می‌بایست در بناهای آرامگاهی کاربرد داشته باشد، صرفاً در مسجد علی قهرود دیده شد.

ردیف	آیات یا سوره‌های شناسایی شده	تعداد آیات استفاده شده	مضامین آیات یا سوره‌ها
۱	فاتحة الكتاب	۷	پرستش و ستایش پروردگار
۲	۱۴۴ تا ۱۴۵؛ ۱۵۳؛ ۲۵۵ تا ۲۵۷ و ۲۸۵ سوره بقره	۷	ستایش و پرستش پروردگار یکتا، ایمان‌آوردگان، ایمان به خدا
۳	۱۷ تا ۴۱ آل عمران	۲۵	خداوند یکتا، اهمیت اسلام، اهل کتاب، عذاب الاهی، ستایش پروردگار، روز قیامت
۴	۵۵ تا ۵۹ مائده	۵	اهمیت نماز و اهل کتاب
۵	۵۴ و ۵۵ اعراف	۲	آفرینش و ستایش پروردگار
۶	۹ تا ۱۲ و ۲۳ یونس	۵	پرستش پروردگار و پاداش آن
۷	۱۱۴ تا ۱۱۶ هود	۳	عذاب و پاداش پروردگار
۸	۲۸ تا ۲۹ و ۸۰ تا ۸۳ اسراء	۶	رحمت و طلب هدایت از پروردگار
۹	۱ و ۲ کهف	۲	ستایش پروردگار و معجزه قرآن
۱۰	۵۶ احزاب	۱	جایگاه پیامبر
۱۱	۱ و ۲ و ۳۴ تا ۳۷ سبأ	۶	پرستش و ستایش پروردگار و عذاب و پاداش پروردگار
۱۲	۱ تا ۱۰ یس	۱۰	جایگاه پیامبر و رسالتش
۱۳	۱۵ غافر	۱	روز قیامت
۱۴	۳۰ و ۳۱ فصلت	۲	حمایت عابد از معبود
۱۵	۱ تا ۱۷ سوره فتح	۱۷	نصرت و پیروزی الاهی
۱۶	۱ تا ۸ الرحمن	۸	آفرینش
۱۷	آیه یک حشر	۱	پرستش و ستایش پروردگار
۱۸	۱ تا ۴ جمعه	۴	پرستش و ستایش پروردگار
۱۹	۱ تا ۶ و ۱۶ تا ۱۹ ملک	۱۰	پرستش و ستایش پروردگار و روز قیامت
۲۰	۱ تا ۱۹ سوره انسان	۱۹	آفرینش و روز قیامت

آفرینش و روز قیامت	۳۸	۱ تا ۳۸ نبأ	۲۱
حمایت و هدایت انسان از طرف پروردگار	۱۱	۱ تا ۱۱ ضحی	۲۲
پرستش و ستایش پروردگار	۸	۱ تا ۸ علق	۲۳
روز قیامت	۵	۱ تا ۵ زلزال	۲۴
عذاب و پاداش پروردگار و اهمیت کتاب قرآن کریم	۹	۱۴ تا ۱۹ و ۹۱ تا ۹۳ انعام	۲۵
پرستش و ستایش پروردگار و مشرکان	۳	۶۴ تا ۶۶ عنکبوت	۲۶
نزول قرآن و اهمیت شب قدر	۵	قدر	۲۷
سرنوشت کافران	۵	فیل	۲۸
پرستش و ستایش پروردگار	۳	کوثر	۲۹
پرستش و ستایش پروردگار	۶	کافرون	۳۰
پرستش و ستایش پروردگار	۳	نصر	۳۱
پرستش و ستایش پروردگار	۴	اخلاص	۳۲
پرستش و ستایش پروردگار	۵	فلق	۳۳
پرستش و ستایش پروردگار	۶	ناس	۳۴

جدول ۲: سوره‌ها و آیاتی از قرآن که روی کاشی‌های زرین‌فام به کار رفته و موضوع آنها

پی‌نوشت‌ها

۱. برای آگاهی بیشتر از کاشی‌های موجود یا به‌دست‌آمده در این شهرها یا محوطه‌ها نک.: ری (واتسون، ۱۳۸۲)، سلطانیه (گنجوی، ۲۵۳۵)، جرجان (Bahrami, 1988)، تخت‌سلیمان (ناومان، ۱۳۷۴؛ قوچانی، ۱۳۷۱)، کاشان (واتسون، ۱۳۸۲؛ Pope, 1939)، مشهد (Donalson, 1935)، قم (فیض، ۱۳۴۹؛ واتسون، ۱۳۸۲)، کیش (موسوی، ۱۳۷۶)، ورامین و دامغان (Grube, 1962)، نطنز (Blair, 1986)، خارک و یزد (واتسون، ۱۳۸۲)، الموت (چوبک، ۱۳۸۶)، بیستون (کلایس، ۱۳۸۵)، غبیرا (Bivar, 2000) و توس نوذر (نوراللهی، ۱۳۸۶). البته علاوه بر ایران در شهر نجف عراق و در حرم امام علی (علیه‌السلام) نیز شاهد استفاده از کاشی‌های زرین‌فام سبک کاشان هستیم که اهمیت دارد (Aga-Oglu, 1935: 128).
۲. در کاوش‌های باستان‌شناسی شهر قدیم جیرفت و شهر کرمان تاکنون کوره‌های تولید کاشی زرین‌فام به دست نیامده است. اما با توجه به تولید سفال زرین‌فام در جیرفت از یک طرف و نتایج حاصل از مطالعات آزمایشگاهی کاشی‌های زرین‌فام به‌دست‌آمده در قلعه دختر کرمان چنین احتمال داده شده که این کاشی‌ها بعد از مهاجرت برخی صنعت‌گران جیرفتی به کرمان به دلیل حمله غزها به این شهر، در نیمه دوم قرن هفتم هجری تولید شده‌اند (امیرحاجلو و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۸).
۳. تاکنون هیچ شواهد باستان‌شناختی که دلالت بر تولید کاشی زرین‌فام در این شهر داشته باشد شناسایی نشده اما یک قطعه کاشی زرین‌فام در حرم امام رضا (علیه‌السلام) وجود دارد که در کتیبه‌اش اشاره شده است که در سال ۶۵۹ ه.ق. و در سبزوار تولید شده است (قوچانی، ۱۳۹۵: ۶۶).
۴. ابوطاهر و ابوزید دو خانواده معروف کاشانی هستند که در فاصله قرون ۶ تا ۸ ه.ق. به تولید انواع سفال و کاشی زرین‌فام مشغول بودند. امضای آنها در بسیاری از این آثار دیده می‌شود (کریمی، ۱۳۷۲ الف: ۵۰۶؛ همو، ۱۳۷۲ ب: ۶۳۳).

منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابار، الگ (۱۳۷۸). هنر و معماری اسلامی (۶۵۰-۱۲۵۰ م.). ترجمه: یعقوب آژند، تهران: سمت.
- امیرحاجلو، سعید؛ و دیگران (۱۳۹۹). «معرفی، طبقه‌بندی و ساختارشناسی کاشی‌های زرین‌فام یافت‌شده از قلعه‌دختر شهر کرمان»، در: پژوهش باستان‌سنجی، س ۶، ش ۲، ص ۱-۲۳.
- ایمان‌پور، محمدتقی؛ صامیان‌گرچی، زهیر (۱۳۸۹). «بررسی پیشینه یک اثر معماری در حرم رضوی: کتیبه‌های سنجری»، در: مطالعات تاریخ اسلام، ش ۴، ص ۱۵-۳۵.
- بغدادی، صفی‌الدین عبد المؤمن بن عبد الحق (۱۴۱۲). مرآة الاطلاع علی أسماء الامکنة والبقاع، بیروت: دار الجیل.
- بلر، شیلا؛ بلوم، جانانان (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی ۲ (۱۲۵۰-۱۸۰۰ م.). ترجمه: یعقوب آژند، تهران: سمت.
- پرایس، کریستین (۱۳۶۴). تاریخ هنر اسلامی، ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- پورتر، ونیتیا (۱۳۸۱). کاشی‌های اسلامی، ترجمه: مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- جلالی، میثم (۱۳۹۲). «کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا (علیه‌السلام): سندی از هویت تاریخی شهر مشهد»، در: مشکوة، ش ۱۱۹، ص ۱۳۸-۱۵۶.
- چوبک، حمیده (۱۳۸۶). «کاوش‌های باستان‌شناسی دژ حسن صباح الموت»، در: مجموعه مقالات نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، معاونت پژوهشی، پژوهشکده باستان‌شناسی، ج ۱، ص ۸۵-۱۳۰.
- حموی، شهاب‌الدین ابو عبد الله یاقوت بن عبد الله (۱۹۹۵). معجم البلدان، بیروت: دار الصادر، طبعة الثانية.
- دیماند، موریس اسون (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه: عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- روح‌فر، زهره؛ و دیگران (۱۴۳۱). «تصمیم النقوش والألواح المكتوبة محراب علی بن جعفر المطیبه بقم»، مجلة العلوم الانسانية الدولية، العدد ۱۷ (۳)، ص ۱-۱۱.
- شریعت، زهرا (۱۳۸۶). «تزیینات کتیبه‌ای آستان مقدس قم»، در: مطالعات هنر اسلامی، ش ۷، ص ۸۹-۱۱۰.
- عرب، کاظم (۱۳۸۱). «گزارش تحقیق و معرفی هفت بنای تاریخی ارزشمند قم بازمانده از قرن هشتم هجری»، در: اثر، ش ۳۳-۳۴، ص ۱۴۶-۱۶۳.
- فغفوری، رباب؛ بلخاری قهی، حسن (۱۳۹۳). «تجلی حکمت اسلامی در ساختار و مضامین محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی»، در: نقش جهان، س ۴، ش ۱، ص ۷-۱۶.
- فیض، عباس (۱۳۴۹). گنجینه آثار قم، قم: مهر استوار، ج ۱.
- فیض، عباس (۱۳۵۰). گنجینه آثار قم، قم: مهر استوار، ج ۲.

- قره‌چانلو، حسین (۱۳۷۲). «امام‌زاده یحیی ورامین»، در: وقف، میراث جاویدان، ش ۲، ص ۷۰-۷۳.
- قره‌چانلو، حسین (۱۳۸۶). «امام‌زاده حبیب بن موسی کاشان»، در: وقف، میراث جاویدان، ش ۵۸، ص ۳۷-۴۱.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۷۱). اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قوچانی، عبدالله (۱۳۹۵). احادیث کاشی‌های زرین فام حرم مطهر امام رضا (ع)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- کاشانی، ابوالقاسم عبدالله (۱۳۴۵). عرایس الجواهر و نفایس الاطیاب، به کوشش: ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
- کریمی، فاطمه (۱۳۷۲ الف). «ابوزید کاشانی»، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۵۰۶-۵۰۹.
- کریمی، فاطمه (۱۳۷۲ ب). «ابوطاهر»، در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۶۳۲-۶۳۸.
- کفیلی، حشمت (۱۳۹۲). «مطالعه نقش و نوع کاشی‌های زرین فام حرم مطهر امام رضا (ع) محفوظ در موزه آستان قدس رضوی»، در: مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۸، ص ۸۷-۹۸.
- کلایس، ولفرام (۱۳۸۵). «معماری بنای مغولی بر روی دیوار ساسانی کنار رودخانه»، در: بیستون: کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۷-۱۹۶۳، به کوشش ولفرام کلایس و پیتر کالمایر، برگردان: فرامرز نجد سمیعی، ص ۲۳۲-۲۸۵، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور.
- کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۸). تاریخ هنر و معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: سمت، چاپ یازدهم.
- گنجوی، سعید (۲۵۳۵). «بررسی و پی‌گردی در سلطانیه»، در: گزارش‌های چهارمین مجمع سالانه کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی در ایران، به کوشش: فیروز باقرزاده، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران، ص ۷۴-۹۱.
- موسوی، انسیه سادات؛ چیت‌سازیان، امیرحسین (۱۳۹۲). «چونان دری گشوده به بهشت: کاشی‌کاری بنای امام‌زاده علی بن جعفر (علیه السلام)»، در: www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=934&articleID=877876
- موسوی، محمود (۱۳۷۶). «کاوش‌های باستان‌شناسی در شهر تاریخی حریره کیش»، در: گزارش‌های باستان‌شناسی (۱)، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، ص ۲۰۵-۲۳۸.
- مولوی، عبدالحمید (۱۳۵۳). «کاشی‌های ازاره حرم مطهر رضوی»، در: نامه آستان قدس (ویژه‌نامه)، ص ۱۷۹-۱۹۷.
- ناومان، رودلف (۱۳۷۴). ویرانه‌های تخت سلیمان و زندان سلیمان، ترجمه: فرامرز نجد سمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- نراقی، حسن (۱۳۷۴). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- نوراللهی، علی (۱۳۸۶). بررسی و شناسایی باستان‌شناسی بخش مرکزی شهرستان تفرش، آرشیو سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان مرکزی، منتشر نشده.
- واتسون، آلیور (۱۳۸۲). سفال زرین فام ایرانی، ترجمه: شکوه ذاکری، تهران: سروش.

- Aga-Oglu, Memet (1935). "Fragments of Thirteenth Century Mihrāb at Nedjef", *Ars Islamica*, Vol. II, Part 1, pp. 128-131.
- Bahrami, Mehdi (1988). *Gurgan Faiences*, Mazda Publisher.
- Bivar, A. D. H. (2000). *Excavations at Ghubayra*, Iran, London.
- Blair, Sheila (1986). "A Medieval Prsion Builder", in: *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 45, No. 4, pp. 389-395.
- Crane, H. (1993). "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", in: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXXVI, pp. 1-57.
- Donalson, M. D. (1935). "Significant Mihrabs in the Haram at Mashhad", *Ars Islamica*, Vol. II, Part 1, pp. 118-134.
- Grube, J. E. (1962). "Some Luster Painted Tiles from Kashan", *Oriental Art*, pp. 167-174.
- Kratchkowskaya, V. A. (1935). "Fragmets du Mihrab de Varamin", *Ars Islamica*, Vol. 2, No. 1, pp. 132-134.
- Mason, Robert B. (1997). "Mediaeval Iranian Luster-painted and Associated Wares: Typology in a Multidisciplinary Study", Iran, Vol. XXXV, PP. 103-135.
- Pope, A. U. (1939). "The Ceramic Art in Islamic Times", In: *A Survey of Persian Art*, Vol. IV, Oxford, pp. 1446-1664.
- Ritter, Markus (2015). "The Most Beautiful: The History of the 623/1226 Lustre Mihrab from Kashan and Persian Art Collecting in Europe", in: *An Oriental Devotion Abbas Akbari*, Tehran, pp. 6-41.
- Sarre, Friedrich; Kühnel, Ernest (1928). "Zwei Persische Gebetnischen aus Lüstrierten Fliesen", *Berliner Museen*, No. 49, pp. 126-131.
- Watson, Oliver (1975). "The Masjid-e Ali Quhrud: An Architectural and Epigraphic Survey", *Iran*, Vol. 13, pp. 59-74.

References

- Aga-Oglu, Memet. 1935. "Fragments of Thirteenth Century Mihrāb at Nedjef", *Ars Islamica*, vol. II, part 1, pp. 128-131.
- Amir Hajlu, Said; et al. "Moarrefi, Tabaghehbandi wa Sakhtarshenasi Kashi-hay Zarrinfam Yaftshodeh az Ghaleh Dokhtar Shahr Kerman (Introduction, Classification and Structure of Luster Tiles Found from Girl Castle in Kerman)", in: *Archaeological Research*, yr. 6, no. 2, pp. 1-23. [in Farsi]
- Arab, Kazem. 2003. "Gozaresh Tahghigh wa Moarrefi Haft Banay Tarikhi Arzeshmand Qom Bazmandeh az Gharn Hashtom Hejri (Research Report and Introduction of Seven Valuable Historical Monuments of Qom) Surviving from the Eighth Century A.H.)", in: *Athar*, no. 33-34, pp. 146-163. [in Farsi]
- Baghdadi, Safi al-Din Abd al-Momen ibn Abd al-Hagh. 1991. *Marased al-Ettela ala Asma al-Amkenah wa al-Begha (Observatories to See the Names of Places and Areas)*, Beirut: al-Jayl House. [in Arabic]
- Bahrani, Mehdi. 1988. *Gorgan Faiences*, Mazda Publisher.
- Bivar, A. D. H. 2000. *Excavations at Ghubayra*, Iran, London.
- Blair, Sheila. 1986. "A Medieval Prsion Builder", in: *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 45, No. 4, pp. 389-395.
- Blair, Sheila; Bloom, Jonathan. 2003. *Honar wa Memari Islami 2 (1250-1800) (The Art and Architecture of Islam 2 (1250-1800))*, Translated by Yaghub Azhand, Tehran: Samt. [in Farsi]
- Chubak, Hamideh. 2008. "Kawosh-hay Bastanshenasi Dej Hasan Sabah al-Mawt (Archaeological Excavations of Hasan Sabah's Alamut Castle)", in: *Proceedings of the Ninth Annual Iranian Archaeological Conference*, Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Vice Chancellor for Research, Archaeological Research Institute, vol. 1, pp. 85-130. [in Farsi]
- Crane, H. 1993. "Notes on Saldjuq Architectural Patronage in Thirteenth Century Anatolia", in: *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXXVI, pp. 1-57.
- Dimand, Maurice Sven. 2005. *Rahnamay Sanaye Islami (A Handbook of Muhammadan Art)*, Translated by Abdollah Faryar, Tehran: Scientific & Cultural. [in Farsi]
- Donalson, M. D. 1935. "Significant Mihrabs in the Haram at Mashhad", *Ars Islamica*, vol. II, Part 1, pp. 118-134.

- Ettinghausen, Richard; Grabar, Oleg. 2000. *Honar wa Memari Islami (650-1250) (The Art and Architecture of Islam 650 -1250)*, Translated by Yaghub Azhand, Tehran: Samt. [in Farsi]
- Faghfuri, Robab; Bolkhari Ghehi, Hasan. 2015. "Tajalli Hekmat Islami dar Sakhtar wa Mazamin Mehrab Zarrinfam Haram Motahhar Razawi (Manifestation of Islamic Wisdom in the Structure and Themes of the Luster Mehrab of Imam Reza (AS) Shrine)", in: *Naqshejahan*, yr. 4, no. 1, pp. 7-16. [in Farsi]
- Feyz, Abbas. 1971. *Ganjineh Athar Qom (Treasure of Qom Works)*, Qom: Stable Seal, vol. 1. [in Farsi]
- Feyz, Abbas. 1972. *Ganjineh Athar Qom (Treasure of Qom Works)*, Qom: Stable Seal, vol. 2. [in Farsi]
- Ganjawi, Said. 1977. "Barresi wa Peygardi dar Soltaniyeh (Investigation and Follow-up in Soltaniyeh)", in: *Reports of the Fourth Annual Assembly of Archaeological Excavations and Research in Iran*, Prepared by Firuz Bagherzadeh, Tehran: Archaeological Center of Iran, pp. 74-91. [in Farsi]
- Gharechanlu, Hoseyn. 1994. "Imamzadeh Yahya Waramin (Imam's Son Yahya of Varamin)", in: *Endowment, Immortal Heritage*, no. 2, pp. 70-73. [in Farsi]
- Gharechanlu, Hoseyn. 2008. "Imamzadeh Habib ibn Musa Kashan (Imam's Son Habib ibn Musa of Kashan)", in: *Endowment, Immortal Heritage*, no. 58, pp. 37-41. [in Farsi]
- Ghuchani, Abdollah. 1993. *Ashar Farsi Kashi-hay Takht Soleyman (Persian Poems in the Tiles of Takht Soleyman)*, Tehran: University Publishing Center. [in Farsi]
- Ghuchani, Abdollah. 2017. *Ahadith Kashi-hay Zarrinfam Haram Motahhar Imam Reza (AS) (Narrations of the Luster Tiles of Imam Reza (AS) Shrine)*, Mashhad: Astan Ghods Razawi. [in Farsi]
- Grube, J. E. 1962. "Some Luster Painted Tiles from Kashan", *Oriental Art*, pp. 167-174.
- Hemawi, Shahab al-Din Abu Abdollah Yaghut ibn Abdollah. 1995. *Mojam al-Boldan (Dictionary of Countries)*, Beirut: Sader Institute, Second Edition. [in Arabic]
- Imanpur, Mohammdd Taghi; Samiyan Gorji, Zahir. 2011. "Barresi Pishineh Yek Athar Memari dar Haram Razawi: Katibeh-hay Sanjari (A Study of the Background of an Architectural Work in the Razawi Shrine: Sanjari Inscriptions)", in: *Studies in the History of Islam*, yr. 4, pp. 15-35. [in Farsi]
- Jalali, Metham. 2014. "Kashi-hay Zarrinfam Haram Imam Reza (AS): Sanadi az Howiyat Tarikhi Shahr Mashhad (Luster Tiles of Imam Reza (AS) Shrine: A

- Document of the Historical Identity of Mashhad)", in: *Meshkat*, no. 119, pp. 138-156. [in Farsi]
- Kafili, Heshmat. 2014. "Motale'eh Naghsh wa No' Kashi-hay Zarrinfam Haram Motahhar Imam Reza (AS) Mahfuz dar Muzeh Astan Ghods Razawi (Study of the Role and Type of Luster Tiles of the Holy Shrine of Imam Reza (AS) Preserved in Astan Qods Razawi Museum)", in: *Islamic Art Studies*, no. 18, pp. 87-98. [in Farsi]
- Karimi, Fatemeh. 1994 a. "Abu Zayd Kashani", in: *The Great Islamic Encyclopedia*, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center, vol. 5, pp. 506-509. [in Farsi]
- Karimi, Fatemeh. 1994 b. "Abu Taher", in: *The Great Islamic Encyclopedia*, Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center, vol. 5, pp. 632-638. [in Farsi]
- Kashani, Abu al-Ghasem Abdollah. 1967. *Arayes al-Jawaher wa Nafayes al-Atyab*, Prepared by Iraj Afshar, Tehran: National Works Association. [in Arabic]
- Kiyani, Mohammad Yusof. 2010. *Tarikh Honar wa Memari Iran dar doreh Islami (History of Iranian Art and Architecture in the Islamic Period)*, Tehran: Samt, 11th Edition. [in Farsi]
- Kleis, Wolfram. 2007. "Memari Banay Mogholi bar Ruy Diwar Sasani Kenar Rudkhaneh (Architecture of a Mongolian Building on the Sassanid Wall by the River)", in: *Biston: Explorations and Researches of 1963-7*, Prepared by Wolfram Kleis & Peter Kalmeyer, Translated by Faramarz Najd Sami'i, pp. 232-285, Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [in Farsi]
- Kratchkowskaya, V. A. 1935. "Fragmets du Mihrab de Varamin", *Ars Islamica*, Vol. 2, No. 1, pp. 132-134.
- Mason, Robert B. 1997. "Mediaeval Iranian Luster-painted and Associated Wares: Typology in a Multidisciplinary Study", *Iran*, vol. XXXV, pp. 103-135.
- Molawi, Abd al-Hamid. 1975. "Kashi-hay Ezareh Haram Motahhar Razawi (The Plinth Tiles of the Holy Shrine of Razawi)", in: *Astan Ghods (Special Issue)*, pp. 179-197. [in Farsi]
- Musawi, Ensiyeh Sadat; Chitsazan, Amir Hoseyn. 2014. "Chunan Dari Goshudeh be Behesht: Kashikari Banay Imamzadeh Ali ibn Jafar (AS) Qom (Like an Open Door to Heaven: Tiling of the Building of Imam's Son Ali ibn Jafar (AS) of Qom)", in: www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=934&articleID=877876.
- Musawi, Mahmud. 1998. "Kawosh-hay Bastanshenasi dar Shahr Tarikhi Harireh Kish (Archaeological Excavations in the Historical City of Harirah, Kish)", in:

- Archaeological Reports (1)*, Tehran: Research Institute of Archaeology, pp. 205-238. [in Farsi]
- Naraghi, Hasan. 1996. *Athar Tarikhi Shahrestan-hay Kashan wa Natanz (Historical Monuments of Kashan and Natanz)*, Tehran: Publication Series of National Works Association. [in Farsi]
- Naumann, Rudolf. 1996. *Wiraneh-hay Takht Soleyman wa Zendan Soleyman (The Ruins of Solomon's Throne and Solomon's Prison)*, Translated by Faramarz Najd Samiei, Tehran: Cultural Heritage Organization. [in Farsi]
- Nurollahi, Ali. 2008. *Barresi wa Shenasayi Bastanshenasi Bakhsh Markazi Shahrestan Tafresh (Archaeological Study and Identification of the Central Part of Tafresh City)*, Archive of Markazi Province Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization, Unpublished. [in Farsi]
- Pope, A. U. 1939. "The Ceramic Art in Islamic Times", In: *A Survey of Persian Art*, vol. IV, Oxford, pp. 1446-1664.
- Porter, Venetia. 2003. *Kashi-hay Islami (Islamic Tiles)*, Translated by Mahnaz Shayestehfar, Tehran: Institute of Islamic Art Studies. [in Farsi]
- Price, Christine. 1986. *Tarikh Honar Islami (History of Islamic Art)*, Translated by Masud Rajabniya, Tehran: Scientific & Culturak, Second Edition. [in Farsi]
- Ritter, Markus. 2015. "The Most Beautiful: The History of the 623/1226 Lustre Mihrab from Kashan and Persian Art Collecting in Europe", in: *An Oriental Devotion Abbas Akbari*, Tehran, pp. 6-41.
- Ruhfar, Zohreh; et al. 2010. "Tasmim al-Noghush wa al-Alwah al-Maktubah Mehrab Ali ibn Jafar al-Matliyyah be Qom (The Design of the Inscriptions and Panels Written Mehrab of Ali ibn Jafar Painted in Qom)", *International Journal of Human Sciences*, no. 17 (3), pp. 1-11. [in Arabic]
- Sarre, Friedrich; Kühnel, Ernest. 1928. "Zwei Persische Gebetnischen aus Lüstrierten Fliesen", *Berliner Museen*, No. 49, pp. 126-131.
- Shariat, Zahra. 2008. "Tazinat Katibehyi Astan Ghods Qom (Decorations of the Inscriptions of the Holy Shrine of Qom)", in: *Islamic Art Studies*, vol. 7, pp. 89-110. [in Farsi]
- Watson, Oliver. 1975. "The Masjid-e Ali Quhrud: An Architectural and Epigraphic Survey", *Iran*, Vol. 13, pp. 59-74.
- Watson, Oliver. 2004. *Sofal Zarrinfam Irani (Iranian Luster Pottery)*, Translated by Shokuh Zakeri, Tehran: Soroush. [in Farsi]